

*Оксана Юркова
(Київ)*

КИЇВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА М.С.ГРУШЕВСЬКОГО: ДОЛІ НАУКОВЦІВ

Час існування київської історичної школи М.С.Грушевського припадає на другу половину 1920-х років. Київська школа є унікальним явищем в українській історіографії. І неповторність її насамперед полягає у тому, що вона була другою школою, яку створив один вчений. Здається, іншого такого історика – засновника двох історіографічних шкіл не лише в Україні, але й у світі немає.

«Львівська історична школа М.С.Грушевського» та «київська історична школа М.С.Грушевського» різняться одна від одної особовим складом, часом і місцем діяльності, а також політичними реаліями хронологічних рамок їх існування. Втім, незважаючи на певні розбіжності, київська історична школа була тяглим продовженням львівської історичної школи, а особа їх фактичного засновника – М.С.Грушевського об'єднує ці школи в одне ціле.

Але якщо діяльності львівської історичної школи та її представників вже присвячено кілька ґрунтовних студій¹, то до розуміння київської історичної школи ми ледве підходимо². Це й зрозуміло: якщо львівські учні М.С.Грушевського будь-що-будь, а таки мали час і можливості для самореалізації, то долі київських науковців виявилися набагато трагічнішими: їх не тільки позбавили часу – визначального у розкритті таланту істориків-професіоналів – та можливості праці в царині історичних дослідів України, а й деяких – життя.

Представниками київської історичної школи М.С.Грушевського ми вважаємо: О.І.Барановича, Т.М.Гавриленка, С.В.Глушка, П.С.Глядківського, К.М.Грушевську, В.С.Денисенка, В.С.Євфимовського, В.А.Ігнатієнка, М.Ф.Карачківського, В.М.Косташука, Д.О.Кравцова, П.І.Нечипоренка, О.Я.Павлика, Ф.Я.Савченка, Є.С.Смолинську, О.М.Степанишину, М.М.Ткаченка, С.В.Шамрая, Л.П.Шевченко та В.Д.Юркевича – усього 20 осіб.

Історична школа фактично припинила своє існування у 1930-1931 р.: в цей час більшість Історичних установ М.С.Грушевського було ліквідовано, сам академік був висланий з України і, по суті, втратив керівництво тими інституціями, які формально ще залишались під його рукою, учні М.С.Грушевського змушені були критикувати свого вчителя і займатися нищівною самокритикою. В ці роки починається і активне фізичне переслідування тих, ким опікувався визначний вчений.

Після 1930 р. подальші життєві дороги київських учнів М.С.Грушевського розійшлися, однак долі їх були типовими.

Майже всі вони полишили наукову працю.

Майже всіх їх було репресовано.

Пережили страхітливі 30-і роки – одиниці, та й то здебільшого поза межами радянської України.

Новітня українська історіографія вже збагатилася біографічними начерками про декотрих із представників київської історичної школи М.С.Грушевського. Аби уникнути зайвих повторень, ми передусім намагатимемось висвітлювати життєві тернії тих, про кого в історичній літературі ще немає ґрунтовних наукових студій або наведені в біографічних розвідках відомості неповні чи неточні. Крім того, вважаємо за доцільне зосередитись на долях учнів М.С.Грушевського після розгрому Історичних установ, тобто точкою відліку візьмемо 1930 р., подаючи біографічні дані науковців за абеткою їх прізвищ.

Баранович Олексій Іванович (1892-1961) після 1930 р. ще кілька років працював у ВУАН – в Археографічній³ та Історико-географічній⁴ комісіях і в Комісії для виучування соціально-економічної історії України, якою керував акад. Д.І.Багалій⁵. У 1934 р. він – науковий співробітник Історико-археографічного інституту, після закриття якого був звільнений з ВУАН і переїхав до Сімферополя⁶, де став професорувати в місцевому Інституті народної освіти⁷, а згодом перебрався до Москви. Там він працював у вузах, а згодом – в Інституті історії АН СРСР. У 1946 р. науковець захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, а у 1951 р. став доктором наук. Втім, навіть змінивши український ґрунт на російський, О.І.Баранович не полишав досліджувати історію України⁸. Помер історик 3 травня 1961р.⁹.

Гавриленко Тодор Матвійович (1899-1939) з 1930 р. спочатку рахувався науковим співробітником на кафедрі передісторії України акад. Д.Г.Яворницького¹⁰, а потім, коли на початку 1934 р. кафедру було передано до новоствореного Інституту історії матеріальної культури, науковець став співробітником цього Інституту¹¹. В інституті дослідник виготовив працю «Начерк з історії первісного рабства», яка у 1935 р. отримала схвальний відгук акад. Б.Д.Грекова¹². Та на початку 1936 р. Т.М.Гавриленка з інституту було звільнено через «невиконання виробничого плану 1935 р. і протаскування у друкованій продукції антимарксистських концепцій»¹³. Деякий час науковець працював в Архіві давніх актів, але у січні 1937 р. був звільнений, формально – за скороченням штатів, а по суті «за контрреволюційні, націоналістичні вияви, що мали місце в його наукових працях»¹⁴. Незважаючи на ці звільнення і формулювання, Тодору Матвійовичу пощастило стати вчителем київської середньої школи № 72¹⁵, однак викладав він там лише кілька місяців. Цю роботу історик вважав тимчасовою і планував переїхати до Москви і працювати на запрошення акад. Б.Д.Грекова в Інституті історії¹⁶. Проте для реалізації задуманого досліднику не вистачило кількох місяців: 12 червня 1937 р. він був заарештований¹⁷ і засуджений до 5 років концтаборів¹⁸. (Загалом прізвище Т.М.Гавриленка

з'являється у документах ДПУ-НКВС з 1929 р. – тобто з процесу «СВУ», під час слідства у справі якої про нього як про націоналіста згадували не раз. М.П.Павлушков, приміром, свідчив, що «Гермайзе, Мандзюк, Гавриленко являли собою немовби форпост СВУ в таборі зміновіховства»¹⁹. Науковцю тоді справді поталанило не бути заарештованим.) Відбуваючи несправедливе покарання біля Маріїнська (в «Сиблагу» НКВС), Т.М.Гавриленко 23 березня 1939 р. помер²⁰.

Глушко Сильвестр Васильович (1896- поч. 1960-х) у 1930 р. став працювати старшим науковим співробітником в академічній кафедрі історії України доби торговельного капіталу, де його позиції були достатньо сильними. Про це переконливо свідчать факти виконання ним обов'язків тимчасового керівника кафедри під час відряджень та відпусток С.В.Шамрая, який, крім керування Комісією Києва і Правобережжя, у 1931-1933 рр. фактично керував академічною кафедрою М.С.Грушевського²¹.

Втім, хвиля арештів співробітників М.С.Грушевського невдовзі підхопила й С.В.Глушка: 26 лютого 1933 р. він був арештований у справі «Української військової організації»²², а вже 5 травня постановою Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР був засуджений до 5 років концтаборів²³. Покарання історик відбував в Ухто-Печерському виправно-трудоному таборі, звідки був звільнений 10 січня 1937 р., але залишився там працювати вільнонайманим на посаді економіста відділу капітального будівництва «Ухтіжемлагу» НКВС²⁴. Є дані, що в ці роки з С.В.Глушком, який перебував у таборі, листувався О.С.Грушевський²⁵. Припускаємо, що це листування давало Сильвестру Васильовичу певну інформацію про стан історичної науки в Україні і про політичну ситуацію в цілому, що, можливо, спричинилося до зміни фаху науковця і його постійного місця проживання.

За сумлінну працю з С.В.Глушка судимість і зв'язані з нею обмеження були зняті за постановою Особливої наради при Народному Комісарі Внутрішніх справ у лютому 1941 р.²⁶, але через кілька місяців він був знову арештований і провів у в'язниці більше року²⁷. Після того С.В.Глушко і далі жив і працював у м. Іжевську Удмуртської АРСР аж доки у 1956 р. не вийшов на пенсію важко хворим²⁸. За деякими відомостями, після реабілітації 1958 р. він переїхав в Україну і жив у м. Ірпені біля Києва, де і помер на початку 1960-х років²⁹.

Глядківський Павло Семенович (1896-1979) у 1931-1933 рр. продовжував працювати в Академії наук співробітником, але тепер у Культурно-історичній комісії, яка лишилася єдиною інституцією з Асоціації культурно-історичного дослідження. На нього – як на одного з найближчих до М.С.Грушевського осіб – у 1931 р. звернули увагу співробітники ДПУ, силоміць залучивши до секретного співробітництва³⁰. Ймовірно, не отримуючи від науковця очікуваного «компромату», чекісти відмовились від його послуг одночасно із звільненням історика у серпні 1933 р. з ВУАН за «ідеологічну невідповідність сучасним вимогам науки»³¹. Та й, зрештою, він

був необхідний ДПУ саме в царині академічної праці.

Але до наукової діяльності талановитий і багатообіцяючий дослідник більше ніколи не повертався. У листопаді 1933 р. він виїхав на будівництво цукрового заводу у селище Ертиль (Воронезька обл.) і працював там плановиком-економістом до травня 1935 р. Після повернення до Києва з 1936 по червень 1941 р. П.С.Глядківський викладав загальноосвітні предмети на курсах технімуму тресту Укрбудшлях³².

З початком війни Павло Семенович на схід не евакуювався. Після окупації Києва він зареєструвався у Київській міській управі і через відділ народної освіти управи був зарахований на роботу до видавництва «Школа» (колишня «Радянська школа»). Виконуючи обов'язки заступника завідуючого, а потім головного секретаря видавництва, П.С.Глядківський займався реєстрацією співробітників, складав описи майна, приймав рукописи до друку, тощо. Але у грудні 1941 р. через ліквідацію німцями цього видавництва залишився без роботи³³.

З березня 1942 р. П.С.Глядківський став вчителем 34-ї київської школи, а з літа почав ще й завідувати дитячою їдальнею школи. На цих посадах колишній вчений працював до жовтня 1943 р., коли разом із родиною та іншими мешканцями Києва був вивезений у закритому вагоні до Німеччини³⁴. П.С.Глядківському, який опинився у Берліні, пощастило приписатися до трупи київських артистів, що обслуговували військовополонених, і мати завдяки цьому паспорт, а також пайок і право вільно пересуватися у місті³⁵. Думаємо, не останню роль у цьому зіграло те, що Павло Семенович добре володів німецькою мовою.

Після перемоги родина Глядківських повернулася в Україну до м. Первомайського Одеської (зараз Миколаївської) області, де жила мати Павла Семеновича Анастасія Антонівна. Тут до кінця 1948 р. П.С.Глядківський викладав німецьку мову у вечірній школі³⁶. І саме тут він був арештований 9 січня 1949 р. Зазначимо, що за спогадами сина П.С.Глядківського Ігоря Павловича Гладковського між його матір'ю та батьком у 1945 р. в Німеччині відбувалися суперечки з приводу повернення до України. Павло Семенович наполягав на поверненні, тим часом Ірина Миколаївна жіночим серцем відчувала всю небезпеку цього кроку, її передчуття, на жаль, справдилися.

Обвинувачення П.С.Глядківського зводилися до двох основних докорів: по-перше, йому закидали співпрацю з «відомим українським буржуазним націоналістом Грушевським» та аспірантський стаж під проводом академіка (15 років по тому!), а по-друге, звинувачували у «пособництві окупантам», хоча, на нашу думку, мало місце скоріше здобуття засобів для існування під час німецької окупації, ніж колабораціонізм.

У травні 1949 р. за постановою Особливої наради при Міністрі держбезпеки СРСР за «антирадянську націоналістичну діяльність» Павло Семенович був засуджений до 10 років концтаборів, але без конфіскації майна

через відсутність останнього, і направлений до Озерного табору МВС СРСР³⁷.

Незважаючи на тяжкий фізичний стан, П.С.Глядківський вижив і був звільнений 16 вересня 1954 р. як «інвалід, що страждає на невиліковну хворобу»³⁸. Павло Семенович повернувся до Первомайського, де став бухгалтером якоїсь контори. У 1975 р. після смерті дружини він переїхав до сина у Київ. Помер у листопаді 1979 р.

П.С.Глядківський залишив написані у 1975 р. напрочуд цікаві спогади про своє життя у сталінських таборах. Зі слів його сина Ігоря Павловича існували ще спогади про арешт і перебування науковця у в'язниці, але вони були знищені самим П.С.Глядківським³⁹.

Життєпис **Грушевської Катерини Михайлівни** (1900-1943) надзвичайно повно викладено дослідницею її життя і творчості І.Б.Матяш у нещодавно видрукуваній монографічній студії⁴⁰, тож не вважаємо за необхідне її переказувати. Додамо лишень, що у 1934 р. донька М.С.Грушевського рахувалась науковим співробітником Історико-археографічного інституту ВУАН, у 1934-1936 рр. – Інституту історії матеріальної культури, а з 1936 р. вчена працювала в Інституті української літератури ім. Т.Г.Шевченка.

Денисенко Василь Семенович (1896-1964) у 1931-1933 рр. працював спочатку як асистент⁴¹, а потім як науковий співробітник Культурно-історичної комісії⁴². У 1943 р. він був звільнений з Академії наук, бо цей «учень Грушевського» «стояв ... на класово-ворожих позиціях»⁴³. Рятуючись від переслідувань і не знайшовши роботи в Києві (В.С.Денисенко просив прикомандирувати його для наукової роботи до Інституту історії матеріальної культури, але йому відмовили⁴⁴), Василь Семенович виїхав з України і деякий час працював як етнограф в експедиціях Північного морського шляху. У 1944-1947 рр. він був вченим секретарем в Інституті мистецтва, фольклору та етнографії⁴⁵, потім кілька років перебував у Миколаєві, а після повернення до Києва виконував обов'язки старшого лаборанта Київського держуніверситету⁴⁶. Помер у серпні 1964 р.

Доля **Євфимовського Володимира Степановича** (1899-1942) до останнього часу була невідомою. Вважалося, що В.С.Євфимовський був репресований на початку 30-х років⁴⁷, та й в архівно-слідчих справах колишніх колег історика є дані про те, що він начебто «був засуджений у справі СВУ»⁴⁸, тощо. Однак архівно-слідчої справи на самого Володимира Степановича розшукати не вдалося. А подальші наші пошуки виявили, що В.С.Євфимовський репресій взагалі не зазнавав.

У 1930 р. науковець захистив аспірантську працю і отримав звання наукового співробітника⁴⁹. Думаємо, що науковець відбував захист у Харківському науково-дослідному інституті історії української культури імені акад. Д.І.Багалія, до якого були переведені аспіранти науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського. На користь цього припущення

свідчить і факт праці В.С.Євфимовського у Харківському центральному історичному архіві на посаді вченого архівіста з 15 березня 1930 р.⁵⁰ до кінця 1933 р.⁵¹. Науковець і тут сумлінно вивчав архівні фонди. Разом із тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого архівом В.О.Барвінським він пише оглядову статтю «Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у Харкові»⁵², де вчені викладають історію архівосховища та описують його фонди. Цікавиться Володимир Степанович й постановкою архівної справи у сусідній Польщі⁵³.

Одночасно з 1932 по 1933 р. В.С.Євфимовський працює асистентом по курсу джерелознавства в Інституті червоної професури історії у Харкові. Та подальша політизація учбового процесу, прийом лише партійних слухачів (та й то з не менш як 3-річним стажем) унеможливили подальшу працю для безпартійного викладача, до того ж «сина дяка».

Шукаючи роботу за спеціальністю, Володимир Степанович виїздить з України. Думаємо, це врятувало життя дослідника переїхавши у Росію на постійне місцеперебування, Євфимовський уникнув репресивних переслідувань за добросовісну працю в історичних установах М.С.Грушевського. Адже ще у 1929 р. він перебував на оперативному обліку ДПУ УСРР як «буржуазний націоналіст»⁵⁴.

Спочатку кілька місяців (з квітня по серпень 1934 р.) дослідник працює архівістом у Новгородському відділенні Ленінградського обласного архіву, а потім обіймає посаду наукового співробітника відділу радянського будівництва Ленінградського обласного архіву Жовтневої Революції. Невдовзі – у квітні 1935 р. – сумлінний архівіст стає старшим науковим співробітником. Його ретельна архівна діяльність неодноразово заохочувалась. Варто відзначити, що у 1935 і 1937 рр. за ударну працю він отримував премії, а у 1938 р. – подяку⁵⁵, а для тих часів це були високі відзнаки.

Проте В.С.Євфимовський не обмежується працею в архіві. Високопрофесійний дослідник ділиться своїми знаннями з іншими архівними працівниками. Зокрема, у 1938-39 рр. він керує практичними студіями на архівних курсах Центрального архівного управління СРСР та на курсах по технімуму Ленінградського обласного архівного управління⁵⁶.

З лютого 1939 р. В.С.Євфимовський почав працювати в іншій архівній інституції, ставши науковим співробітником, а з жовтня того ж року старшим науковим співробітником Центрального державного архіву народного господарства. Паралельно з цим він також викладав курс палеографії в Архівній школі в Ленінграді.

Не полишав науковець і дослідницької праці. Так, у 1938 р. він подає до журналу «Красный архив» рукопис «Комитеты деревенской бедноты Ленинградской области», а згодом на базі фонду Головного управління уділів архіву підготував до публікації документи про заворушення селян у Грузії у 1905-1906 рр. Друга робота була надрукована в останньому номері архівного часопису, що вийшов напередодні війни⁵⁷.

В травні 1941 р. Центральний державний архів народного господарства був з'єднаний із Центральним архівом внутрішньої політики, культури і побуту і перейменований на Центральний державний історичний архів СРСР (у м. Ленінграді). Та працювати в цій установі Володимиру Степановичу судилося недовго. Почалася війна, блокада, голод.

5 січня 1942 р. Володимир Степанович Євфимовський був викреслений із списку особистого складу Центрального державного історичного архіву як померлий⁵⁸.

Ігнатієнко Варфоломій Андріанович (1892-1937) під час навчання в аспірантурі у М.С.Грушевського (1924-1928 рр.) не покинув посаду в Українському науково-дослідному інституті книгознавства (працював там у 1922-1931 рр.)⁵⁹. Але у 1931 р. після книгознавчої дискусії на зборах Товариства войовничих матеріалістів-діалектиків (травень 1931 р.) та Всеукраїнської бібліографічної наради у Києві (червень 1931 р.), де праці науковця були піддані нищівній критиці⁶⁰, В.А.Ігнатієнко змушений був Інститут залишити. Невдовзі він став викладачем математики у групах підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників системи головного управління поліграфічної та канцелярської промисловості, а з 1937 р. почав викладати математику у київській середній школі № 110⁶¹.

1 вересня 1937 р. В.А.Ігнатієнка було заарештовано за начебто «належність до української контрреволюційної організації». Згадавши його належність у 1916-1918 рр. до партії українських есерів та пов'язавши із іншими колишніми діячами УПСР Д.В.Руткевичем та Н.А.Коцюбинською, енкаведисти створили ще одну міфічну спілку, яку не спромоглися назвати інакше, як «Уманська контрреволюційна організація, пов'язана із підпільним центром УПСР»⁶². Нашвидкоруч було проведене так зване «слідство» і за постановою Трійки при Київському обласному управлінні НКВС УРСР В.А.Ігнатієнка було розстріляно 11 листопада 1937 р., а майно конфісковано⁶³. Через цю конфіскацію нехитрого скарбу сильно потерпіла родина Ігнатієнків: дружину бібліографа та його двох малолітніх дітей виселили з Києва і вислали до Чернігівської області, де вони жили 2 роки⁶⁴.

По війні справа В.А.Ігнатієнка переглядалась, і у 1959 р. він був реабілітований. Але тоді ж була сфальсифікована дата і причина смерті науковця: його родичам повідомили, що він помер 7 грудня 1943 р. у Києві від «енфіземи легенів»⁶⁵. Згодом ці ж дані потрапили і в енциклопедії⁶⁶. Лише у 1990 р. сину В.А.Ігнатієнка повідомили точну дату і причину смерті його батька⁶⁷.

Карачківський Михайло Федорович (1899-?) у 1930-1933 рр. був асистентом, науковим співробітником, старшим науковим співробітником Комісії історії Києва і Правобережжя⁶⁸. Після звільнення з Академії він, за даними В.С.Денисенка та П.С.Глядківського, викладав географію у київському військовому училищі⁶⁹. Михайлу Федоровичу пощастило уникнути репресій 30-х років незважаючи на те, що його прізвище досить-таки часто

фігурувало серед імен членів різних «контрреволюційних організацій» в слідчих справах його колишніх колег.

У 1941 р. історик залишився в окупованому Києві, був співробітником Шевченківської райуправи міста⁷⁰. З 1944 р. виїхав на еміграцію.

Подальша доля М.Ф.Карачківського не зовсім ясна. Так, Н.Д.Полонська-Василенко зазначає як дату його смерті 1950 р.⁷¹, тим часом у 1964 р. з'явився підручник для середньої школи та молодших класів гімназій «Священна історія Нового Заповіту», написана «священником, доцентом М.Карачківським», на титульній сторінці якого було зазначено: «З благословення Його Високопреосвященства, Високопреосвященнішого Сильвестра, Правлячого Архієпископа Об'єднаної Єпархії УАПЦ в Австралії та Новій Зеландії»⁷², а, як відомо, С.Ю.Гаєвський – Сильвестр займав цю посаду у 1953-1963 рр. Зважаючи, що прізвище «Карачківський» можна зустріти в Україні нечасто, припускаємо, що 1964 р. згаданий підручник видав саме Михайло Федорович Карачківський, який був ще живий. Більше того, є побіжні дані, що у вересні 1946 р. саме Михайла Карачківського – вже як священника – було кооптовано до Українського Православного Богословсько-Наукового інституту, заснованого того року⁷³. Ймовірно, М.Карачківського було висвячено ще під час війни. Подальші розшуки, гадаємо, з'ясують його долю.

Костащук Василь Миколайович (1885-1932) після ліквідації київської науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського у 1930 р., де він був аспірантом, жив недовго: він помер у 1932 р. Після небіжчика залишилась велика бібліотека з особливо цінними галицькими книжками і журналами. Наприкінці 1933 р. з удовою В.М.Костащука вдалося домовитися про продаж цієї бібліотеки⁷⁴, але чи відбулася угода, ми не знаємо.

Кравцов Дмитро Овсійович (1898-1982) у 1930 р. залишився працювати у ВУАН. 30 жовтня 1930 р. його було обрано дійсним членом Археографічної комісії, і він ще більше року виконував її доручення у Москві⁷⁵. Заразом він збирав матеріали для своєї праці «Разінщина на Україні» та готував однойменний збірник документів і матеріалів, а також збірник документів про повстання К.Булавіна⁷⁶.

Репресивні нагінки на ВУАН змусили історика покинути академічну працю і виїхати до Ленінграда, де Д.О.Кравцов брав участь (хоча і недовго) у роботі Товариства історії, письменства та мови у Ленінграді, готував для 4-го тому «Наукового збірника» Товариства статтю «Костенское восстание»⁷⁷. Але через кілька років науковець через репресії був приневолений виїхати до Куйбишева, де став працювати у геологічному управлінні⁷⁸. Дослідник, проте, не полишав наукової праці, і в 1940 р. захистив кандидатську дисертацію у Ленінграді⁷⁹. По війні Дмитро Овсійович обіймав посади доцента та декана у Куйбишевському плановому інституті, потім повернувся знову до Ленінграда⁸⁰. Помер історик у 1982 р.⁸¹.

Нечипоренко Прокіп Іванович (1889-?) ще під час навчання в аспі-

рантурі на науково-дослідній кафедрі історії України у 1929-1930 рр. працював ученим архівістом у Полтавському крайархіві, а з осені 1930 р. після вдалої промоції отримав посаду лектора історії України і Росії у Сумському інституті соцвиховання⁸². Ще кілька років він брав участь у роботі історико-географічної комісії, зокрема у 4-му томі збірника комісії була надрукована його стаття⁸³. Публікував він і архівознавчі праці⁸⁴.

Остання згадка про П.І.Нечипоренка датується 1935 р., коли його начебто було заслано⁸⁵. (Нам архівно-слідчої справи історика знайти не вдалося). Подальший життєвий шлях науковця нам не відомий.

Трагічна доля спіткала і **Павлика Остапа Яковича** (1890-1937), який після ліквідації науково-дослідної кафедри історії України залишився працювати в академічній кафедрі історії України доби торговельного капіталу науковим співробітником в Комісії історії Західної України і на початку 1932 р. був навіть визнаний ударником⁸⁶. Із організацією Історико-археографічного інституту О.Я.Павлик посів посаду наукового співробітника і продовжував вивчати «промисловість і пролетаріат на Західній Україні за доби імперіалізму». Паралельно із цим йому було поставлено в обов'язок вивчення «промисловості і пролетаріату Сталінщини до 1886 р.»⁸⁷. Та під час чистки інституту у березні 1934 р. наукового співробітника О.Я.Павлика «як баласт, щодо наукової роботи непридатний», який вийшов із школи Грушевського і «не позбавився ще нацдемівщини», було вирішено з роботи звільнити⁸⁸. Відтоді історик працював як викладач у київських вузах та середніх школах⁸⁹.

14 червня 1937 р. науковець був удруге арештований (перший арешт мав місце у 1931 р., але через брак доказів про участь О.Я.Павлика у контрреволюційній організації справу тоді було припинено)⁹⁰. Остапа Яковича змусили зізнатися, що він став на чолі організації галичан (разом із О.Я.Павликом у справі проходили ще троє вихідців із Галичини, які з початку 20-х рр. жили у Києві – економіст-бухгалтер М.В.Барон, бухгалтер І.О.Туркевич, бухгалтер Я.І.Вусович), яка ставила собі за мету – важко навіть уявити – «повалити радянську владу у момент оголошення війни Німеччини і Польщі проти СРСР для встановлення Самостійної Соборної української буржуазно-демократичної республіки під протекторатом Польщі і Німеччини»⁹¹.

Ця нісенітниця коштувала життя усім чотирьом: постановою Народного комісара внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР цих галичан було засуджено до страти⁹².

О.Я.Павлика розстріляли 5 листопада 1937 року⁹³.

Життєпис **Савченка Федора Яковича** (1892 – після 1938) – особистого секретаря М.С.Грушевського – вже став предметом спеціальних досліджень⁹⁴, переказувати які, думаємо, не потрібно. Зауважимо лише, що доля його була так само трагічна, як і більшості з колишніх співробітників М.С.Грушевського.

Смолинська Євгенія Сергіївна (1905-1981), філолог за фахом, у 1930 р. стала до праці в Інституті мовознавства ⁹⁵, згодом перейшла до вчителювання у вечірній середній школі № 110. Переживши арешт і загибель чоловіка Т.М.Гавриленка у ГУЛАГу, страхітливі роки окупації, коли їй довелося працювати хатньою робітницею у інженера цукрозаводу на Хмельниччині, не знаючи про долю дітей (донька Дія разом із дідусем – Сергієм Михайловичем Смолинським виїхала в евакуацію, а сина Ждана німці вивезли на примусові роботи до Німеччини), Є.С.Смолинська не розгубила свій талант. По війні нарешті возз'єднана родина жила у Бердичеві, Глухові, а з середини 1950-х рр. повернулася до Києва, і Євгенія Сергіївна знову почала вчителювати у середніх школах. Померла вона 13 листопада 1981 р. у Києві ⁹⁶.

Степанишина Оксана Михайлівна (1895-?) після ліквідації науководослідної кафедри М.С.Грушевського подала заяву до голови Комісії для виучування соціально-економічної історії України при ВУАН акад. Д.І.Багалія ⁹⁷ і до 1933 р. працювала в цій комісії науковим співробітником. Продовжуючи у ці роки досліди реформи 1861 р. на Правобережжі, О.М.Степанишина також написала декілька кон'юнктурних розвідок, зокрема «З історії класової боротьби на Сталінщині за доби імперіалізму» до Сталінського збірника ⁹⁸.

З ВУАН її було звільнено 1 серпня 1933 р. ⁹⁹. Про наступні 8 років життя Оксани Михайлівни нам відомо лише, що вона близько жила з родиною М.С.Грушевського ¹⁰⁰.

Чергову документовану згадку про історика знаходимо у списку членів Київського Дому вчених з історико-філологічних наук, датованому літом 1942 р., де повідомляється, що в окупованому Києві О.М.Степанишина посідала місце директорки жіночої гімназії ¹⁰¹. А наприкінці року – 19 грудня 1942 р. – на засіданні історично-філологічного гуртка Київського будинку вчених О.М.Степанишина виголосила доповідь про останні роки життя акад. М.С.Грушевського ¹⁰².

На жаль, більше точних даних про історика ми не маємо. Та й у повоєнній історіографії про О.М.Степанишину не згадується. Однак ми не можемо не відмітити факту виходу в світ у 1948 р. у Новому Ульмі статті «Українська історична наука в 1920-х роках», підписаної криптонімом «О.М.» ¹⁰³. Зважаючи на те, що О.М.Степанишина вже використовувала цей криптонім у 1943 р. у студії-спогадах «Останні роки життя М.С.Грушевського» ¹⁰⁴ і докладно знала про стан історичної науки в Україні у 20-х роках не з чуток, припускаємо, що ця робота належить перу учениці М.С.Грушевського. Та й, зрештою, Новий Ульм, де була праця надрукована, по війні став містом, в якому жив великий гурт українських науковців-емігрантів, тож перебування там колишньої аспірантки М.С.Грушевського цілком вірогідне. Наступні розшуки, думаємо, дадуть нам більш докладну інформацію.

Ткаченко Микола Михайлович (1893-1965) до 1 травня 1931 р. мав штатну посаду у Історично-географічній комісії, але з часу призначення його керівником Археографічної комісії ВУАН (після арешту попереднього керівничого В.О.Романовського) посаду номінальне залишив ¹⁰⁵. Однак, бажаючи завершити розпочаті раніше чисельні студії з історичної географії України, М.М.Ткаченко просив дозволу у Президії II Відділу ВУАН продовжувати працю у Історично-географічній комісії «у вільний час від безпосередньої роботи по Археографічній комісії» ¹⁰⁶.

І хоча таку працю історик у 1931-1933 рр. дійсно проводив, до її завершення справа не дійшла. Як, зрештою, не була поцінована робота науковця і як керівничого Археографічної комісії у часи постійних перевірок, чисток, критики і самокритики: у серпні 1933 р. М.М.Ткаченка було звільнено з ВУАН «як класового ворога» ¹⁰⁷ (це сина селянина!).

Суспільствознавця було відлучено від Академії, але не від науки. Трохи змінивши фах, М.М.Ткаченко стає викладачем географії у київській середній школі для дорослих № 11, де виявив себе як кваліфікований педагог ¹⁰⁸. Незважаючи на велику завантаженість, він працює науково: стає дійсним членом Всесоюзного географічного товариства при АН СРСР, а наприкінці 1940 р. завершує роботу, яку мав захищати в Інституті історії України на звання кандидата історичних наук ¹⁰⁹. Йдеться про працю «Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г.Шевченка на Україні», що була виготовлена у 1938-1940 рр. за завданням Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка. Для її захисту науковцю не вистачило часу: почалася війна, і Микола Михайлович – вже з посади старшого наукового співробітника Інституту української літератури – евакуюється до Харкова, а потім до Уфи ¹¹⁰.

В столиці Башкирії М.М.Ткаченко стає науковим співробітником об'єднаного Інституту історії та археології і там-таки у 1942 р. захищає кандидатську дисертацію ¹¹¹. У 1943 р. кандидат історичних наук М.М.Ткаченко вже член Вченої ради Інституту ¹¹².

Незважаючи на велику роботу, здійснену істориком, його у січні 1947 р. з Інституту історії було звільнено за наказом колишнього колеги по науково-дослідній кафедрі історії України М.С.Грушевського, тепер директора Інституту М.Н.Петровського за начебто «хронічне невиконання планів у 1942-1946 рр.» ¹¹³. І хоча М.М.Ткаченко апелював і до партбюро Інституту, і до бюро Відділу суспільних наук АН УРСР, і до партбюро АН УРСР, і до Президента АН УРСР ¹¹⁴, поновлення на посаді він не домогся і змушений був влаштуватися на роботу в Інститут історії та теорії архітектури ¹¹⁵. У 1952 р. історик знову повертається до Інституту літератури, в штатах якого він перебував до березня 1963 р., коли науковця скоротили ¹¹⁶.

16 січня 1964 р. відбувся захист докторської дисертації М.М.Ткаченка, який йшов до нього 20 років – саме стільки «Начерки з історії селян на

Лівобережній Україні» пробивали собі шлях до офіційного визнання ¹¹⁷.

Помер талановитий і працелюбний вчений 7 листопада 1965 р.

Також сучасними істориками висвітлено і життєвий шлях **Шамрая Сергія Вікторовича** (1900-1939) ¹¹⁸. Додамо лише, що після від'їзду М.С.Грушевського до Москви його небіж фактично керував роботою Кафедри історії України доби торговельного капіталу, а також Комісією історії Києва і Правобережжя (у 1931-1933 рр.).

Шевченко Людмила Прокопівна (1895-1969) у 1931-1933 рр. виконувала обов'язки лаборанта Кафедри історії України доби торговельного капіталу ¹¹⁹, а також була співробітником Культурно-історичної комісії, на терені якої студіювала тему «Попівство в українському фольклорі» ¹²⁰. З утворенням у 1934 р. Інституту історії матеріальної культури Л.П.Шевченко стала його науковим співробітником. По війні фольклористка захистила кандидатську дисертацію, її основним місцем роботи був Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Померла дослідниця 22 жовтня 1969 р.

Про життя **Юркевича Віктора Дмитровича** (1898-1939) писали вже не раз ¹²¹. Ми ж додамо, що у 1931-1933 рр. історик очолював Комісію козаччини і козацької доби і працював в Археографічній комісії ВУАН ¹²², а у 1934 р. був старшим науковим співробітником Історико-археографічного інституту, з якого його невдовзі було звільнено як «прихованого грушев'янця».

Неважко підрахувати, що із 20 учнів М.С.Грушевського були у 1930-1940 рр. арештовані 9 чол. (Т.М.Гавриленко, С.В.Глушко, П.С.Глядківський, К.М.Грушевська, В.А.Ігнатієнко, О.Я.Павлик, Ф.Я.Савченко, С.В.Шамрай, В.Д.Юркевич). З них 2 дослідників (В.А.Ігнатієнко та О.Я.Павлик) були розстріляні за нескоєні злочини, а 5 науковців (Т.М.Гавриленко, К.М.Грушевська, Ф.Я.Савченко, С.В.Шамрай, В.Д.Юркевич) померли під час відбуття різних термінів покарання у концтаборах. Аби уникнути переслідувань, виїхали у 30-х роках з Києва і з України 4 чол. (О.І.Баранович, В.С.Денисенко, В.С.Євфимовський, Д.О.Кравцов), а у 1943-1944 рр. – на еміграцію – 2 чол. (М.Ф.Карачківський, О.М.Степанишина). Про долі 3 науковців (М.Ф.Карачківського, П.І.Нечипоренка, О.М.Степанишиної) ми не знаємо. Після Другої світової війни залишились працювати в Києві науковцями лише 2 вчених (М.М.Ткаченко та Л.П.Шевченко). Сумна статистика!

Таким чином, у 30-х роках були фізично і морально знищені практично всі ті, кого ми зараховуємо до київської історичної школи М.С.Грушевського із тих, хто вижив і залишився в Україні, лише одиниці попри все продовжували професійно займатися улюбленою справою.

Примітки

¹ Див. Педич В.П. Львівська історична школа М.Грушевського (1894-1914 рр.) – Автореф. канд. іст. наук. – К., 1966. – 23 с.; Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної

- школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українського історіографією // Укр. історик. – 1996. – № 1-4. – С. 251-258; Федорук Я. Василь Герасимчук його життя і відносини з Михайлом Грушевським // Там само. – С. 285-290; Бортняк Н. Степан Томашівський до відносин з Михайлом Грушевським // Там само. – С. 291-296; Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського питання творчих взаємин і співпраця учня та вчителя // Там само. – С. 297-305; Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // Там само. – С. 88-141; Грицак Я. Чи була школа Грушевського⁹ // Михайло Грушевський і львівська історична школа Матеріали конференції, Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Львів, Нью-Йорк, 1995. – С. 138-152; Пришляк В. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Там само. – С. 196-205; Стеблій Ф. Іван Кревецький – історик // Там само. – С. 206-224 та ін.
- ² Див.: Виннар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – С. 70-82; Верба І., Юркова О. Київська історична школа М.С.Грушевського організаційно-технічні моменти // Укр. історик. – 1996. – № 1-4. – С. 268-284; Білокінь С. Київська школа академіка М.С.Грушевського // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 106-131.
- ³ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.Х. – № 1171. – Арк. 11.
- ⁴ Див. Верба І.В. О.П.Оглобин // Укр. іст. журн. – 1995. – № 5. – С. 93.
- ⁵ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 1770. – Арк. 75.
- ⁶ Відомо, що паспорт науковцю у 1946 р. був виписаний в Сімферополі. Див. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 52028-ФП. (Архівно-слідча справа В.Д.Юркевича). – Т. 1. – Арк. 76.
- ⁷ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С. 53.
- ⁸ Див. Юркова О. Дослідження О.І.Барановичем магнатського господарства Волині ХУІ-ХУІІІ ст. на терені Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924-1930 рр.) // Укр. історик. – 1996. – № 1-4. – С. 314-318.
- ⁹ Див. Олексій Іванович Баранович // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 173; Алексей Иванович Баранович // История СССР. – 1961. – № 5. – С. 246.
- ¹⁰ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 8506. – Арк. 3.
- ¹¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ПУ). – Оп. 3. – Спр. 171. – № 27. – Арк. 152.
- ¹² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 56706-ФП. (Архівно-слідча справа Т.М.Гавриленка). – Арк. 14-зв.
- ¹³ Там само. – Арк. 14, 57.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 51.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 9.
- ¹⁶ Особисте повідомлення доньки Т.М.Гавриленка Дії Тодорівни Вакуленко 24 січня 1997 р.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 56706. – Арк. 5.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 72.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 73, 82, 210-зв.
- ²⁰ Там само. – Спр. 56914-ФП. (Архівно-слідча справа І.Д.Мандзюка). – Арк. 65. (див. також: Арк. 61, 65-66, 67-69).
- ²¹ ІР НБУ – Ф.Х. – № 3464, 3485.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47004-ФП (Архівно-слідча справа С.В.Глушка). – Арк. 20-22.
- ²³ Там само. – Арк. 24.
- ²⁴ Там само. – Арк. 30, 34.
- ²⁵ Там само. – Спр. 61823-ФП (Архівно-слідча справа Є.К.Тимченка). – Т. 1. – Арк. 178.
- ²⁶ Там само. – Спр. 47004-ФП. – Арк. 27.

- ²⁷ Там само. – Арк. 168.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Див. Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 142.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66594-ФП. (Архівно-слідча справа П.С.Глядківського). – Арк. 35.
- ³¹ Там само. – Арк. 37, 41.
- ³² Там само. – Арк. 44, 45.
- ³³ Там само. – Арк. 45, 46, 47, 50-а-зв.
- ³⁴ Там само. – Арк. 50-а-зв, 51.
- ³⁵ Там само. – Арк. 59-63.
- ³⁶ Десь приблизно у 1947-1948 рр. у цьому ж місті став жити й інший історик – М.Є.Слабченко, який викладав в одній із шкіл французьку мову (Див. Водотика С. Трагічна доля академіка ВУАН М.Є.Слабченка // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 83).
- ³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66594-ФП. – Арк. 117, 120-121.
- ³⁸ Довідка про звільнення П.С.Глядківського. З сімейного архіву сина історика Ігоря Павловича Гладковського.
- ³⁹ Повідомлено І.П.Гладковським 22 вересня 1997 р.
- ⁴⁰ Про роки життя К.М.Грушевської після 1930 р. див. Матяш і Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 97-118.
- ⁴¹ Архів Президії НАН України. – Ф.Р.-251. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 44.
- ⁴² ІР НБУ. – Ф.Х. – №.12180. – Арк. 12 та ін.
- ⁴³ Там само. – № 1499. – Арк. 1.
- ⁴⁴ Там само. – № 1747. – Арк. 48-48-зв.
- ⁴⁵ Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. – С. 142.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 52028-ФП. (Архівно-слідча справа В.Д.Юркевича). – Т. 1. – Арк. 231.
- ⁴⁷ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович. Український історик, архівіст, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 340.
- ⁴⁸ Державний архів СБУ. – Спр. 49863-ФП. (Архівно-слідча справа К.Т.Штепи). – Арк. 54, 220.
- ⁴⁹ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Архів архіву. – Оп. 3. – Спр. 296. – Арк. 6.
- ⁵⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 14. – Оп. 1-л. – Спр. 54. – Арк. 23.
- ⁵¹ РДІА. – Архів архіву. – Оп. 3. – Спр. 296. – Арк. 6.
- ⁵² Див. Архів Радянської України. – 1932. – № 2.
- ⁵³ Див. Радянський архів. – 1931. – № 4-5. – С. 93-97.
- ⁵⁴ Аксютін Ю., Табачник Д. Український синодик Хрущова // Репресоване «відродження». – К, 1993. – С. 46.
- ⁵⁵ РДІА. – Архів архіву. – Оп. 3. – Спр. 296. – Арк. 6-7.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 7.
- ⁵⁷ Див. Евфимовский В. Волнения крестьян в удельных имениях Грузии в 1905-1906 гг. // Красный архив. – 1941. – Кн. 3.(106). – С. 40-57.
- ⁵⁸ Довідка РДІА за № 89 від 21 січня 1998 р. (З особистого архіву автора).
- ⁵⁹ Див. Тарнавський В. Буржуазна концепція історії та бібліографи преси на Україні // Проти буржуазних теорій у книгознавстві. Наукові записки Українського науково-дослідного інституту книгознавства. – К, 1933.– Т. I. – С. 139.

- ⁶⁰ Там само. – С. 140-141.
- ⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 49534-ФП (Архівно-слідча справа В.А.Ігнатієнка). – Т. 1. – Арк. 171.
- ⁶² Там само. – Арк. 40-41.
- ⁶³ Там само. – Арк. 43.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 46-46-зв.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 243-зв.
- ⁶⁶ Див. Український Радянський Енциклопедичний Словник. – Т. 1. – К., 1986. – С. 689, Українська літературна енциклопедія. – Т. 2. – К., 1990. – С. 297, Encyclopedia of Ukraine. – V. 2. – University of Toronto Press: Toronto, Buffalo, London, 1988. – P. 300.
- ⁶⁷ Див. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 49534 (дт). (Контрольно-слідча справа В.А.Ігнатієнка). – Арк. 19.
- ⁶⁸ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 1783. – Арк. 93; № 8506. – Арк. 3.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47004-ФП. – Арк. 173; Спр. 66594-ФП. – Арк. 50-а.
- ⁷⁰ Там само. – Спр. 66594-ФП. – Арк. 50-а.
- ⁷¹ Див. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук (нарис історії). – К., 1933. – Ч. 2. – С. 164.
- ⁷² Карачківський М., свящ., доц. Священна історія Нового Заповіту: підручник для народньої школи та молодших клас гімназії. – Новий Ульм, 1964. – 87 с.
- ⁷³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. IV. (XX ст.). – Частина друга. – Нью-Йорк, Бавнд Брук, 1966. – С. 330.
- ⁷⁴ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 1713. – Арк. 1.
- ⁷⁵ Там само. – Ф. 262. – № 97. – Арк. 5.
- ⁷⁶ Едиційна археографія в Україні у ХІХ-ХХ ст. Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 95, 99.
- ⁷⁷ Див. Дудко В. Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 52.
- ⁷⁸ ІР НБУ. – Ф. 262. – № 97. – Арк. 14.
- ⁷⁹ Дудко В. Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді. – С. 54.
- ⁸⁰ ІР НБУ. – Ф. 262. – № 133. – Арк. 1.
- ⁸¹ Див. Білокінь С.І. До питання про авторство «Словника українських псевдонімів»: Документи і матеріали // Марра Mundi: Зб. наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. – С. 832.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 5329 (Особова справа П.І.Нечипоренка). – Арк. 16, 19; Ф. 14. – Оп. 1-л. – Спр. 25. – Арк. 87-зв, 88.
- ⁸³ Див. Історично-економічне значення р. Соїму (р. Соїм як рухова сила) // Історично-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – С. 29-35.
- ⁸⁴ Див. Нечипоренко П. «Бюллетень Середне-Волжського краєвого Архівного Управління» № 1 і 2 за 1931 р. // Радянський архів. – 1931. – Кн. 2. – С. 70-72; Його ж. Проблема побудування штатів для Полтавського крайового історичного архіву // Архівна справа. – 1931. – № 4. – С. 85-87.
- ⁸⁵ Див. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж, Чикаго, 1962. – Т. 173. – С. 67.
- ⁸⁶ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 8506. – Арк. 4.
- ⁸⁷ Там само. – № 1771. – Арк. 76.
- ⁸⁸ Там само. – № 1499. – Арк. 3-зв.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 63862-ФП (Архівно-слідча справа О.Я.Павлика). – Арк. 4, 156-й.

- ⁹⁰ Там само. – Арк. 4-зв.
- ⁹¹ Там само. – Арк. 148.
- ⁹² Там само. – Арк. 164.
- ⁹³ Там само. – Арк. 157.
- ⁹⁴ Див. Рубльов О.С. Особистий секретар академіка М.С.Грушевського Ф.Я.Савченко // Репресоване краєзнавство. – С. 168-173; Його ж. «Аташе» академіка Грушевського Савченко Федір Якович // Реабілітовані історією. – К., Полтава, 1992. – С. 50-57; Його ж. Повертаючись до надрукованого Гирич І.Б., Кіржаєв С.М. До історії Всеукраїнської Академії наук Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. З приводу «Осібної гадки академіка М.Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року». / Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1 (4). – С. 332-340 // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 2 (5). – С. 428-434.
- ⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47267-ФП (Архівно-слідча справа В.М.Сильченка). – Арк. 7-зв.
- ⁹⁶ Повідомлено донькою Є.С.Смолинської і Т.М.Гавриленка Д.Т.Вакуленко 24 січня 1997 р.
- ⁹⁷ Див. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 2.
- ⁹⁸ Там само. – Арк. 1-1 зв.
- ⁹⁹ Див. Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кухні – Ганни Грушевської-Шамрай // Укр. історик. – 1995. – № 1-4. – С. 181.
- ¹⁰⁰ Укр. історик. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 174.
- ¹⁰¹ ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 7.
- ¹⁰² Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кухні – Ганни Грушевської-Шамрай. – С. 180-181.
- ¹⁰³ О.М. Українська історична наука в 1920-х роках // Сучасник. – Збірник. Новий Ульм, 1948. – Вип. 1.
- ¹⁰⁴ О.М.Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. – Львів, 1943. – Ч. 3. – С. 4-5. Передруковано: Укр. історик. – 1981. – № 1-4. – С. 69-72.
- ¹⁰⁵ Архів Президії НАНУ. – Ф.Р-251. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 105.
- ¹⁰⁶ ЦДАМЛМ України. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 1-1зв.
- ¹⁰⁷ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 1499. – Арк. 2-зв.
- ¹⁰⁸ ЦДАМЛМ України. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 2.
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк. 2-зв.
- ¹¹⁰ Там само. – Арк. 3.
- ¹¹¹ Чернетковий варіант кандидатської дисертаційної роботи з авторськими правками «Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г.Шевченка на Україні» з поміткою «Уфа, 1942 (IV-V)» зберігається в особистому фонді М.М.Ткаченка в ІР НБУ (Ф. 113. – № 8. – 254 с.). Дані про те, що М.М.Ткаченко став кандидатом історичних наук з 30 березня 1946 р., не відповідають дійсності. (Див. Білокінь С. Київська школа академіка М.С.Грушевського // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 127).
- ¹¹² Див. Протокол № 18 засідання Вченої ради інституту історії і археології АН УРСР 25 червня 1943 р. // У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1939-1956 рр.): 36. док. і мат. – К., 1996: У 2-х чч. – Ч. 1. – С. 120.
- ¹¹³ ЦДАМЛМ України. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 6.
- ¹¹⁴ Там само. – Арк. 6-9.
- ¹¹⁵ Там само. – Арк. 20.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк. 29.
- ¹¹⁷ Щоденник М.М.Ткаченка (25 лютого 1958 – 10 червня 1964) // Там само. – Спр. 37. – Арк. 93-зв.

¹¹⁸ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993. – С. 169-176.

¹¹⁹ ІР НБУ. – Ф.Х. – № 8506. – Арк. 3; № 3468. – Арк. 1; № 3451. – Арк. 1.

¹²⁰ Там само. – № 12168. – Арк. 1; № 12177. – Арк. 10; № 12181. – Арк. 14-14зв.; № 12197. – Арк. 35.

¹²¹ Див. Федущак-Юркевич І. Михайло Грушевський і слідча справа Віктора Юркевича // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць. – Львів, 1994. – С. 426-439; Бабенко Л.Л. Поруч з корифеями науки (В.Д.Юркевич) // Репресоване краєзнавство. – С. 220-224.

¹²² ІР НБУ. – Ф.Х. – № 8506. – Арк. 4.

¹²³ Там само. – № 1499. – Арк. 3.